

ILLÉS ENDRE: A SÓ ÍZE

(Magvető, 1976)

Illés Endre mestere a bensőséges kapcsolatok teremtésének. Nemcsak személyes jelenlétével, hanem írásművészetével is meghitt körbe kalauzolja az olvasót. Pontosabban, rányitja a szemet arra, hogy amit – kívülállóként – bűvös területnek vélünk, az végül is nem egyéb, mint az alkotói élet része, következésképpen az irodalommal nem lehet másként foglalkozni – *élni* kell. Olyan természetességgel, mint ahogy elfogadjuk, hogy a sónak sós íze van. („A sót sohasem kell mesterséges só-ízzel erősíteni. A sónak kell sónak lenni.”)

A só íze – a kötet címénél maradva még – mindenkinek ismerős, aki csak egyszer is megkóstolta; inger hatására újra és újra felidéződik. Illés Endre emlékezetében – egy-egy indító motívum hatására – ehhez hasonlatos módon kiválasztódnak az *igazi* barátság, igazi érték és szépség, példamutató erkölcsi erő és magatartás elemei. Móriczhoz kötődő emlékeinek sorravételekor jegyezte meg, hogy az emberi kapcsolatok legtöbb esetben *megkásásodnak* vagy *megecetesednek*, de mindjárt hozzátette, hogy a *találkozásokban* nincs semmi romlandó. Az élmény, az együtt töltött idő újraidézésének oka így nem a személyes kitárukozás, hanem az, hogy mozaikjaikból *emberi* arcvonások táruljanak fel. Irodalmi közvéleményben, sőt esetenként irodalomtörténészek, kritikusok körében is akad példa az eszményítésre, író-költő portrék egyoldalú merevítésére. Legendák vagy összefüggéseikből kiragadott cselekedetek alapján psziché és moralitás tekintetében a szükségszerű emberi reakcióktól eltérő vonásokat rögzítenek elsősorban. S arról, ami ennek ellentmondana, nem vesznek tudomást. Ezért is fontosnak tartom Illés könyvében azokat a részeket, amelyekben arra figyelmeztet, hogy arcképeket csak a sokoldalúság jegyében lehet megrajzolni. Babits Mihályéba – írja – „nemcsak a nehezen oldódó görcsöket kell belcrajzolnunk,” hanem: „a néma jóvátétel erényét is.”

Könyvének két fejezetében (*Szűnes kövek*, *Test és lélek*) a kiválasztott anyag kínálta azt a lehetőséget, hogy a személyiség-vonások sajátosságainak megismertetésén át az alkotás titkaiból is ízelítőt adjon. Apáczai Csere János sorsa, életének tragikus fordulatai és a művek (köztük a székfoglaló beszédek) egymásrahatását nyilvánvalóvá teszi. Ilyenné lesz Tamási Áron emberi és művészi megjelenése Illés emlékezetében, noha maga idézi azokat a véleményeket, amik szerint kontroverzia volt az írói életmód és a teljesítmény között.

Tamási – mint megtudjuk – 1949-ben kiadott *Kikelet* című kötetébe jegyezte ajánlásként: „a teremtett világon a legjobb barátomnak.” Írásra, múltbatekintésre, meditációra serkentő szavak.

Kézenfekvő, hogy a barátság tartalmáról, lényegéről, megnyilvánulási formáiról kellene képet adni az olvasóknak, de Illés (lásztólag) megkerüli az önmagának feltett kérdésre a feleletadást. A „mi a barátság?” megválaszolása *helyett* emlékmotívumokkal és levelekkel tárja fel egy „barátság hétköznapjait”. Emlékek és levelek, vagyis évtizedekig őrzött egyéni élmények és dokumentumok keverésére vállalkozott, holott végső soron a kettő csaknem kizárja egymást. Illés Endrénél viszont *nem*, sőt az egyik kiegészíti, megerősíti a másikat. Tamásival – maga írja – 1930-ban ismerkedett meg a Baumgarten Alapítvány díjkiosztó ünnepségén, amit rövidesen követett a Bristolban egy gazdag ebéd. Magyarozatként hozzáfűzte, hogy Tamási portréjából elhagyhatatlan vonás; az egyenjogúság alapján mindenre igényt tartott. „A szegénység bajainak elsorolására – jegyzi meg Illés –, Bajcsy-Zsilinszky szegényletes tarpai választásának és megbuktatásának leleplezésére – de Baumgarten-díjából a Bristolbeli ebédre is.” E sorok olvastán még mocoroghat a gyanú, hogy a mozaikrakó emlékeztében az igazságkereső baráti szenvedély sodort véletlenszerűen egymás mellé dolgokat. De, hogy a *Test és lélekben* – és az egész könyvben – mennyivel többről van szó, azt az 1940-es dátummal kezdődő és 1966-ossal befejeződő levelek dokumentálják. Nevezetsen: az esszéíró Illés látszólag alig akar többet elmondani személyes élményeinél, de éppen ezek elhelyezésével, távoli összefüggések felvillantásával minősíti kisportréinak, írásainak tárgyát. Az átforgatott levelekből összeállított Tamási arckép erénye nem abban rejlik, hogy olyan iratokat ismerhet így meg az olvasó, amelyek addig csak Illés Endrének álltak rendelkezésére; maga a szerző is fontosabbnak érzi, hogy bepillantást engedjen az alkotóműhelybe, írói elvek és hétköznapok közé. Külön kiemelendő, hogy nincsenek számára „kényes” kérdések. Dokumentálja barátságuk „egyetlen felhőjét”, meg az 1947-es születésnapot is, amit tizenkét fős asztal mellett nyolc üres tányérral (ti. a meghívottak közül annyian *nem* jelentek meg) ünnepeltek.

Természetes, hogy az emlékidézés epikai kereteket kíván. Szükségképpen viseli magán *A só íze* több írása a novella jegyeit. Móricz, Szép Ernő, Kosztolányi, Babits alakját hangulatos epizódok, párbeszédek, szemléletes környezetrajz keltik életre. Ezek az elemek szinte kényszerítik, hogy Illés Endre elbeszélései, drámái ismeretében és azokhoz viszonyítva olvassuk mozaikjait. Többen figyelmeztettek már arra, hogy az esszék és az egyéb műfajok között vannak egyezések; legelőbb a mértéktartóan arányos szerkesztés, a megidézés szenvedélyének racionális keretek közé szorítása, a belső világok megértésének szándéka, szemléletes, képszerű előadásmód. *A Krétarajzok* (1970) Illés-kötet volt bizonyosság arra, hogy a szigorú szerkesztésű műfajok kiváló mesterének nem kellett alkotói alapállásán változtatnia, amikor

Csáth Gézaról, Ambrus Zoltánról vagy éppen diákvárosáról írt. A pillanat varázsát a mozaikokban éppoly kitűnően érzékelteti, mint szépprózai műveiben. S ezekből mindig lényeges következtetésekhez jut el. A véletlen találkozás Babitscsal a Vérmező sarkán s a különös párbeszéd vagy a Dante-kommentárok ügye számára a lelki alkatot mutatja. Nem fejlődésében előrehaladva ragadja meg ezt sem, hanem jelenet-mozaikok által. Ezeknek van némi önállósága, leginkább abból eredően, hogy a tényleges találkozások először egy induló és a már hírneves író között történtek. Legpontosabb megjelenítése ennek a *Tapogató* című Móricz Zsigmondról szóló írás, amelyben a szituációk és a vizsgáztató kérdések a hozzájuk kapcsolt tanulások hangsúlyaitól kapnak időntúli távlatot.

Ne gondoljuk azonban, hogy az epikai vagy drámai elemek határozzák meg a mozaikok jellegét; ezekben a tudós, nagy műveltségű író szólal meg, aki a történetiség elvével és az intuícióval, a leíró tárgyilagosság és a tárggyal való érzelmi azonosulás eszközével egyaránt kitűnően bánik. Apáczairól írva hangsúlyozza, hogy a tiszta emberség, a „heroikus jellem” ad példát háromszáz év távlatából. A három évszázad kiemelése nagyon lényeges, mert — mint mondja — az Apáczai-műveket „mosolygás nélkül” ma már nem olvashatjuk, de harcai, szándékai nemesítőek. Az volt az a hármas hatás is, amiről a címadó írásból értesülünk; Tolsztoj *Háború és béke*-je, Einstein relativitás-elméleti füzetei és Korányi Sándor előadásai együtt tágitották Illés Endre számára a világot. Egészen addig, hogy felidézésüktől végül eljusson az írói feladatvállalás kvintesszenciájáig: „Olyan szenvedélyesen igaznak kell lenni, oly pontosnak és hűnek, annyira tudni kell, mi a lényeg, hogy valóságunk valóság maradjon akkor is, ha új elemek lépnek be az ismeretlen elemek közé. A jelent az ismeretlen jövő megsejtésével kell leírni. A három dimenziójú világ csak a negyedik dimenzió érzékeltetésével, a jövővel válik valósággá.” Történetiség és az írói időtlenítés keverése sajátos hangulatú, szokványos műformát mellőző-átalakító mozaikokat teremtett. Például elbeszélésként indított írásból kinő bő idézetekkel tarkított tanulmány, amiben középponti rendező elv köré van csoportosítva a mondandó. A Bérczy Károlyról szóló napjainkban, egy weimari élmény leírásával kezdődik, hogy azután Illés önnön tudását ellenőrizve ássa be magát egy plágiumvádba. A mozaikrakó arcképéhez lényeges adalék, hogy arra is figyelmeztet, nem emlékezett pontosan mindenre, s amikor már a szükséges könyvek a kezében voltak, akkor a mi a plágium? kérdés vált fontossá, szétfeszítve az önkontrollra történetiség eszközeivel épített kereteit.

A mozaikokban, vallomásokban és cikkekben feltáruló érdeklődési kör horizontjának tágasságát az átfogott időhatárokon túl olyan pillanatok leírása is mutatja, amilyen a Babitscsal Csontváryról

lefolyt beszélgetés, vagy Bartók *Allegro barbaro*jának meghallgatása volt. Meg azok a telitalálatos elemzések, amiket Beck Ö. Fülöp kispasztikáiról írt, s ahogyan nagyobb szobrai közül a hozzá közel állókat jellemzi. Ide vág az interjúk megszámlálhatatlan utalása és könyvtárának gazdagsága is: „Körülbelül ott tartok: ahány új könyvet hazaviszek, ugyanannyit el kell ajándékoznom a régiek közül.”

Illés Endre műveit vizsgálva sokszor leírták, hogy krétarajzaiba és mozaikjaiba belerejtette saját arcát; leginkább azáltal, hogy a jeleneteknek szereplője, a dialógusok résztvevője. Ehhez azonban a pontosság érdekében – hozzá kell tenni, hogy a mozaikok *formájukkal*, anamnézis-szerű feszességükkel mintegy kínálták az önportré lehetőségét. Az író apróságokra figyel, emlékszilánkokat illeszt egymáshoz, nagyobb időperiódusok helyett a pillanatok (egy-egy életművön belül) ragadja meg. Ebből olyan különösen egyéni írói világ és szemlélet körvonalazódik, amelynek legerőteljesebb vonása, hogy *mindent fontosnak tart* egy-egy kiemelkedő élet(mű) tényleges megismeréséhez. Mindent, ami *az embert* mutatja. Simon István kérdésére adott válaszában így foglalta ezt össze: „Anamnéziseket írtam, azaz kórelőzményeket, a betegség első jegyzőkönyveit. Naponta tíz-tizenöt ember tárta fel előttem életének, és hogy úgy mondjam, mellkasának, szívének titkait. Nagyon őszintén, a betegség szorításában, örvényeiben. Feledhetetlen iskola volt! Feledhetetlen ismerkedés az emberrel. Mert engem az életben sokminden érdekelt és érdekel ma is, beszélünk már róla: a könyv, a zene, s amiről nem beszélünk: az utazás, haza tájak, idegen tájak – *de legerősebben az ember érdekel mindenütt. Minden helyzetben az ember. A kortársaim.*” (Kiemelés tőlem – L. A.)

Ez a rendező erő, ami Illés írásainak háttérében meghúzódik. Ez segíti abban, hogy elkerülje az emlékezők számára legnagyobb csábítást jelentő önmutogatás sikamlós területét. A legszemélyesebb emlékében sem találhatunk zavaró kérdéseket, szubjektivitást. Mellékízek nélkül, mondhatni, alázattal végzi a magára kimért feladatot.

Hogy mennyire belső ügye a tárgyilagosság, a mértéktartó és megalapozott ítéletalkotás, azt azok a vitacikkek igazolják, amelyeket *Cserépszavazás* címmel fogott össze kötetében. Bertha Bulcsu kérdésére (Az író társadalmi helyzetét milyennek látod?) azt válaszolta, hogy a futballista többet kap, a színész népszerűsége nagyobb, a tudós megbecsültsége, így az írónak csak a kritika marad. Ha „elég okos” – ezt tudomásul veszi. Mármost a helyzetet. De nem a rossz, fals, indokolatlan értékeléseket. *Bohóc-e az író?* című cikkének ebből eredő indulatát nem csak az alkotó(k) védelme okán helyeseltetjük, hanem a kritikusi tisztesség mibenlétének körülírásáért is. Ugyanígy az „irodalmi vita” kapcsán kifejtett véleményét. A diagnózis tömör és pontos. Ki tagadhatná, hogy nincs személyeskedés, félreértés, olykor

„tömjénfüst” kritikánkban? Illés sem a tévedés jogát kérdőjelezi meg, hanem annak *rendszerességét* utasítja el. Azt is tudós író módjára — képszerűen: a rossz viták csonkig égve alusznak ki, mint a gyertyák, de a művek fénye elfojthatatlan. S az előbbienél fontosabb ezekre figyelni.

A személyes emlékek és a rendszerező erő, meg az önmagára kimért feladat egysége, egyensúlya biztosítja Illés Endre mozaikjainak, dokumentum-tanulmányainak *irodalomtörténeti* értékét. Aligha szükséges külön bizonygatni, hogy a Tamási Áron-leveleknek mekkora a forrásértéke, s azt sem, hogy a Nyugat nagyjainak arcképehez nélkülözhetetlen mozaikokat tett közzé. Ki kell emelni azt a legandaszlató nézőpontot, ahogyan Osvát Ernőről írt Ady prózai írásainak kritikai kötetei ürügyén. Lehet — amint egyik méltatója megjegyezte —, hogy az *Egy legenda csücske* „érzelmi alapfoka” más, nem olyan, mint a többi írásé, hogy kíméletlen, *de* nem Osvát ellen az, hanem Ady, Schöpflin Aladár *igazdért*.

A *só íze* kötettel Illés Endre ismételten bizonyosságát adta annak, hogy az élet és irodalom, kritika és művek, irodalomtörténet és emlékezés közé nem elválasztó kötőszavakat, hanem egyelőségjelet kell tenni. Mert a mozaik-technika nem zárja ki az olvasmányosságot s a kíméletlen ítéletet, de a történetiség elvét sem. Csak, úgy kell ötvözni mindezt, ahogyan Illés Endre tette!

LACZKÓ ANDRÁS

EGY IFJÚ NEMZET CÍMERÉRŐL

SÖTÉR ISTVÁN: *A SAS ÉS A SERLEG*

(Akadémiai, 1975.)

Az európai nemzetek és kultúrák viszonylag új képződmények. Az emberiség évezredek történelméből az a párszáz év, amit szellemi érték és hagyomány szempontjából számontartanak az újabb kori nemzetek, csak a kezdeményezésekről, „ifjúkori” almokról és tervekről adhat hírt és tanúságot. Az egyetemes kultúrtörténet polgárosodásnak nevezi ezt a fiatal, mégis komplex jelenséget, a 19. században kialakuló, újkori, polgári nemzetek megszületését, tudományos szervezetét, gazdasági életének átszervezését, intézmények megalapítását, működtetését, a társadalmi életnek és a kulturális életnek a szisztematikussá újjászervezését, illetve felépítését, állandó újraélesztését. Ma már sokmindent ismerünk ennek a polgári átalakulásnak a társadalmi és egyéni összetevőiről, okairól. A történelem-